

ابهامات فقهی معاملات بانکی

● دکتر حسین حسن‌زاده سروسناری

عضو هیئت علمی دانشکده معارف اسلامی و مدیر دانشگاه امام صادق (ع) h.hasanzadeh@isu.ac.ir

چکیده

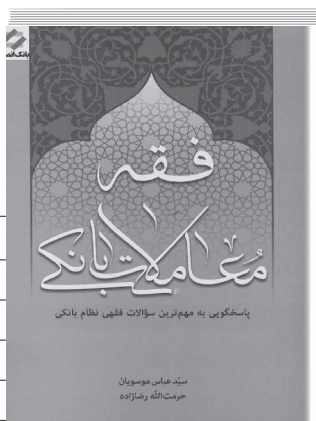
هدف کتاب فقه معاملات بانکی، پاسخ‌گویی به مهم‌ترین سؤالات فقهی نظام بانکی براساس برنامه «فقه پویا» است که با همکاری بانک انصار از شبکه رادیویی معارف پخش گردیده، استخراج و پیاده‌سازی شده است. این کتاب در ۲۴ فصل به توضیح موضوعاتی چون ربا، جریمه تأخیر تأدیه، سپرده‌های نظام بانکداری بدون ربا، تسهیلات قرض الحسنه، تسهیلات مبتنی بر قراردادهای مبادله‌ای و تسهیلات مبتنی بر قراردادهای مشارکتی پرداخته، و شبهات و سؤالات شرعی مخاطبان و کارمندان نظام بانکی کشور را پاسخ می‌دهد. مطالعه این کتاب، از آنجاکه از استخراج و پیاده‌سازی برنامه رادیویی «فقه پویا» تدوین شده است و بیانی ساده و درعین حال عالمانه دارد، به کارمندان و مشتریان نظام بانکی، اساتید و دانشجویان رشته‌های مدیریت مالی، اقتصاد و بانکداری پیشنهاد می‌شود. همچنین اهتمام بانک انصار به پشتیبانی از چنین برنامه‌ای و انتشار چنین کتابی ستودنی است. در این نوشته، ابتدا به معرفی کتاب و فصول آن پرداخته و سپس کتاب در دو بخش ساختاری و محتوایی مورد نقد قرار می‌گیرد.

کلید واژه‌ها

فقه معاملات بانکی، بانکداری بدون ربا، سپرده‌های بانکداری بدون ربا، تسهیلات بانکداری بدون ربا.

معرفی کتاب

انتشارات زمزم هدایت، کتاب فقه معاملات بانکی، پاسخ‌گویی به مهم‌ترین سؤالات فقهی نظام بانکی را در پاییز ۱۳۹۴ منتشر کرده است. این کتاب

■ موسویان، سیدعباس؛ رضازاده، حرمت‌الله. فقه
معاملات بانکی: پاسخگویی به مهم‌ترین سؤالات
فقهی نظام بانکی. قم: زمزم هدایت. ۱۳۹۴. ۲۹۶
صفحه. قیمت: ۱۲۰۰۰۰ ریال.
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۴۶-۳۹۶-۱

براساس برنامه فقه پویا که با همکاری بانک انصار از شبکه رادیویی معارف در ۲۶ قسمت پخش گردیده، استخراج و پیاده‌سازی شده‌است. اهداف انتشار این کتاب عبارتند از:

پاسخ به سؤالات، ابهامات و شبهات عموم مردم در حوزه عملیات بانکی. افزوده‌شدن به سطح آگاهی مشتریان بانک‌ها در ارتباط با بانکداری بدون ربا و ابعاد فقهی امور بانکی.

آموزش مباحث فقهی و شرعی در عرصه بانکداری برای عاملین و کارکنان بانکی. در این کتاب، موضوعات و مسائل بانکی در حوزه‌های مختلف، توسط حجة الاسلام و المسلمین دکتر سید عباس موسویان، استاد حوزه و دانشگاه و عضو شورای فقهی بانک مرکزی و حجة الاسلام و المسلمین رضازاده، رئیس شورای فقهی بانک انصار، مورد بحث و بررسی قرار گرفته‌است.

فصل‌های کتاب

فصل اول و دوم کتاب به «مباحث مقدماتی بانکداری بدون ربا» اختصاص یافته‌است. در فصل اول به این سؤال پاسخ داده شده‌است که آیا در اسلام تمامی افراد می‌بایند براساس معاملات ثابتی اقدام به معامله کنند و یا فضا برای طراحی قراردادهای جدید و روابط اقتصادی و مالی جدید فراهم گردیده و به مسلمانان اجازه داده شده تا مطابق با نیاز جامعه و اصول اسلامی قراردادهای جدیدی را براساس نظر فقها و مجتهدین ابداع کرده و انجام دهند؟

در قسمت دوم این فصل با ذکر آیات و روایات نتیجه گرفته می‌شود که در اسلام و آموزه‌های دینی با فعالیت‌های سودآور مخالفت نشده‌است. خداوند متعال وقتی می‌خواهد ربا را از جامعه حذف کند، به جای آن یک

قرارداد انتفاعی و با سود را به عنوان جایگزین پیشنهاد می‌دهد، و پیام قرآن این است که: ای مردم! اگر شما به دنبال کسب سود از سرمایه‌هایتان هستید، از قرارداد ربا استفاده نکنید و از قراردادهای مجاز دیگری استفاده کنید. در فصل دوم استاد موسویان جهت تبیین تفاوت بهره (ربا) و سود با ذکر مثال‌هایی نشان می‌دهند که اگر معاملات را از منظر حقیقی و حقوقی تحلیل کنیم، خواهیم دید که چهره حقیقی کار، گاهی مواقع خیلی به هم شبیه است اما چهره حقوقی متفاوت است و تفاوت بانکداری ربوی و بانکداری بدون ربا هم در نتیجه لحاظ کردن چهره حقوقی معاملات در بانکداری بدون ربا است. در قسمت دوم این فصل نیز فعالیت و هدف اصلی و ضرورت وجود بانک‌ها تبیین می‌گردد.

فصول سوم، چهارم، پنجم و ششم کتاب به موضوع «ربا» اختصاص دارد. ابتدا مفهوم ربا تعریف شده و ارکان تحقق ربای قرضی (قرض و شرط زیاده) و حکمت تحریم ربای قرضی براساس آیات و روایات و انواع ربا تبیین می‌گردد.

در فصل چهارم به مباحثی چون مبانی شرعی دریافت کارمزد تسهیلات قرض الحسنه، صندوق‌های قرض الحسنه خانگی و مسدود کردن سپرده در ازای دادن تسهیلات به صاحب آن پرداخته می‌شود.

فصل پنجم به بحث ربای معاملی پرداخته، ارکان تحقق آن و حکمت تحریم ربای معاملی را توضیح می‌دهد و در انتهای فصل نتیجه می‌گیرد که امروز، ربای معاملی در جامعه جریان قابل توجهی ندارد و در موارد رایج از جمله معامله طلای کهنه و نو، راهکار معامله خالی از ربای معاملی را ارائه می‌کند.

در فصل ششم با عنوان «حیل ربا» معنی حيله، انواع حيله‌ها، بیع ضمیمه، مرز حيله‌های مجاز و غیرمجاز، فاکتور صوری و لزوم تناسب تسهیلات بانکی مطابق با نیاز مشتریان تشریح می‌گردد.

موضوع چالشی «جریمه تأخیر تأدیه» در فصل هفتم و هشتم مورد بررسی قرار گرفته است. در این دو فصل موضوعاتی چون دلیل حساسیت مردم نسبت به جریمه تأخیر تأدیه، فتاوی مخالفان و موافقان دریافت جریمه تأخیر تأدیه، توجیه اقتصادی و شرعی دریافت جریمه تأخیر تأدیه، وجوب پرداخت بدهی در صورت توانایی پرداخت براساس آیات و روایات مختلف، تفاوت جریمه تأخیر تأدیه با ربای معاملی، سابقه تاریخی دریافت جریمه تأخیر، دسته‌بندی انواع بدهکاران نظام بانکی، خصوصیات شرط ضمن عقد، نظرات پنج‌گانه فقها درباره این مسئله، تکلیف مقلدین مراجع

عظام در رابطه با جریمه تأخیر تأدیه می‌پردازد، و نتیجه این‌که در جریمه تأخیر با عنوان وجه التزام در تسهیلات بانکی، هدف مهلت‌دادن به مشتری نیست، بلکه مبلغی به عنوان جریمه برای شخص متخلف در نظر گرفته شده‌است تا او را به مفاد قرارداد پای‌بند سازد.

در فصل نهم و دهم «سپرده‌های بانکی در نظام بانکداری بدون ربا» مورد بررسی قرار گرفته‌است. موضوعات مطرح شده در این فصول عبارتند از: انواع سپرده‌های بانکداری بدون ربا، ماهیت فقهی سپرده‌های قرض‌الحسنه جاری و پس‌انداز، جبران کاهش ارزش پول در این سپرده‌ها، جوایز قرعه‌کشی حساب‌های پس‌انداز، تفاوت قرعه‌کشی با بلیط‌های بخت‌آزمایی، سپرده‌های سرمایه‌گذاری و ماهیت فقهی آن‌ها، سود علی‌الحساب در سپرده‌های سرمایه‌گذاری.

فصل یازدهم تا فصل بیست و دوم به موضوع تخصیص منابع در نظام بانکداری بدون ربا می‌پردازد. در فصل یازدهم با عنوان «انواع تسهیلات بانکی در نظام بانکداری بدون ربا»، مقدمه‌ای بر تخصیص منابع در بانک بدون ربا ارائه می‌گردد. در این فصل مباحثی چون مبنای پرداخت تسهیلات، روش‌های اعطای تسهیلات، تفاوت بانکداری اسلامی و بانکداری ربوی، تفاوت قراردادهای مبادله‌ای با قراردادهای مشارکتی و ضوابط عمومی عقود شرعی مطرح شده‌است.

در فصل دوازدهم با عنوان «تسهیلات قرض‌الحسنه»، مباحثی مانند منبع تأمین تسهیلات قرض‌الحسنه، استفاده از تسهیلات قرض‌الحسنه در غیر مورد توافق‌شده، میزان تخصیص منابع بانکی به تسهیلات قرض‌الحسنه در ایران و سایر کشورها توضیح داده شده‌اند.

فصل سیزدهم تا فصل بیست‌ویکم به عقود مبادله‌ای در نظام بانکداری بدون ربا می‌پردازد. عنوان فصل سیزدهم و چهاردهم «عقود مبادله‌ای - فروش اقساطی» است. در این فصل انواع بیع، فروش اقساطی در نظام بانکداری بدون ربا، استفاده از تسهیلات فروش اقساطی در غیر مورد توافق، فاکتور صوری، بیع‌العینه، و دلایل محدودیت برخی تسهیلات را مورد بررسی قرار می‌دهد.

در فصل پانزدهم با عنوان «فروش اقساطی - جعاله» مبنای شرعی دریافت سود در فروش اقساطی، تعیین نرخ سود تسهیلات و قیمت‌گذاری، حق دخالت حاکمیت در نرخ‌گذاری و مبنای قانون تعیین نرخ سود در فروش اقساطی توضیح داده می‌شود، و در قسمت دوم به معنی جعاله و نحوه اجرای قرارداد جعاله در نظام بانکداری بدون ربا می‌پردازد.

در قسمت اول فصل شانزدهم با عنوان «جعلیه - مرابحه» قرارداد جعلیه ثانوی و کاربرد جعلیه در بانکها و منشأ سود بانکها در قرارداد جعلیه مورد بررسی قرار می‌گیرد و سپس معنی لغوی مرابحه توضیح داده می‌شود. فصل هفدهم و هجدهم به تکمیل بحث مرابحه می‌پردازد. در این فصول، انواع مرابحه (اصلتی، وکالتی، عادی و سفارشی)، تفاوت عقد مرابحه و فروش اقساطی، طراحی کارت اعتباری، مبنای عقد مرابحه، ظرفیت‌های مرابحه با استفاده از کارت‌های اعتباری، دلایل عدم استقبال بانکها از عقد مرابحه، نکات فقهی عقد مرابحه و مزیت‌های اوراق مرابحه تبیین شده و به این سؤال پاسخ داده می‌شود که چرا از ابتدا در بانکداری‌ها از قرارداد مرابحه استفاده نشده است.

فصل نوزدهم به موضوع «اجاره به شرط تملیک» می‌پردازد. تعریف و ویژگی‌های عقد اجاره به شرط تملیک، مراحل اجرای عقد اجاره به شرط تملیک، ویژگی‌های عین مستأجره، مزیت‌های عقد اجاره به شرط تملیک نسبت به سایر عقود مبادله‌ای، شرط فعل یا شرط نتیجه بودن، انتقال مالکیت عین مستأجره و تفاوت عقد اجاره به شرط تملیک با عقد اجاره از مباحث ارائه شده در این فصل هستند.

در فصل بیستم با عنوان «خرید دین»، ابتدا خرید دین تعریف شده و انواع آن (صوری و واقعی)، شبهه ربوی بودن این عقد، آراء فقها و مراجع، و مزیت‌های آن مطرح می‌شود، و سپس درباره روش‌های خرید دین در نظام بانکی و یکی از آنها، به عنوان گشایش اعتبار در حساب جاری، توضیحاتی ارائه می‌شود.

فصل بیست و یکم با عنوان «سلف»، به تعریف ارکان و شرایط تحقق عقد سلف و مزایای استفاده از قرارداد سلف در نظام بانکی پرداخته و قیمت‌گذاری و سود قرارداد سلف را با ذکر مثال‌هایی توضیح می‌دهد. فصل بیست و دوم به «عقود مشارکتی» می‌پردازد. در ابتدای این فصل مباحثی مانند تفاوت عقود مشارکتی با عقود مبادله‌ای و قرض الحسنه، کاربرد عقود مشارکتی نظام بانکی، ارکان تحقق عقود مشارکتی (سرمایه مشخص، عاملیت، تقسیم سود و زیان و تضمین ضرر احتمالی) مطرح شده و سپس تفاوت مشارکت مدنی و مشارکت حقوقی تبیین می‌گردد. در پایان نیز سایر عقود مشارکتی (مضاربه، مزارعه و مساقات) به صورتی موجز توضیح داده می‌شوند.

دو فصل پایانی کتاب به «مباحث تکمیلی در نظام بانکداری جمهوری اسلامی ایران» می‌پردازد، و موضوعاتی چون جایگاه بانکداری در اقتصاد،

اقدامات بانک انصار در بانکداری اسلامی، سود مضاربه، چالش‌های تحقق بانکداری اسلامی مطرح می‌گردد و سپس سؤالاتی دربارهٔ سود پرداختی به سپرده‌گذاران پاسخ داده می‌شود.

نقد ساختاری

- به غیر از موارد بسیار محدود، کتاب منبع درون‌متنی ندارد.
- در سه فصل این کتاب بحث ربا ارائه شده‌است در فصل سوم مفهوم و اهمیت ربا، ربای قرضی و حکمت تحریم آن ارائه شده؛ اما در فصل بعد به جای ارائه ادامهٔ بحث نظری و ربای معاملی، مباحثی از سپرده‌ها و تسهیلات قرض‌الحسنه ارائه می‌گردد که بهتر بود هر کدام از این مباحث در فصول اختصاصی خود ارائه شود.

در انتهای فصل ششم که به بحث حیل ربا می‌پردازد، بحث لزوم تناسب تسهیلات بانکی مطابق با نیاز مشتریان مطرح شده که بهتر بود این موضوع در فصل‌های اول یا در مقدمهٔ تخصیص منابع ذکر گردد.
برخی از روایاتی که در متن کتاب استفاده شده‌اند، بدون ذکر سند و منبع هستند؛ برای نمونه روایات صفحهٔ ۹۲.

یکی از نقدهای وارد بر این کتاب، تکرار برخی از مباحث است. این تکرار به دو صورت است:

(الف) به دلیل این که دو استاد به سؤالات پاسخ می‌دهند، در برخی از موارد پاسخ‌ها تکراری هستند؛ اگرچه ممکن است استاد دوم بحث را کامل کند.

(ب) تکرار مبحث هم وجود دارد. برای نمونه، در ابتدای فصل چهاردهم و در موضوع استفاده از تسهیلات فروش اقساطی در غیرموارد توافق این نوع تکرار مشهود است.

تکرار یک موضوع واحد در فصل‌های مختلف. برای نمونه، موضوع اعطای امتیاز توسط بانک‌ها برای جذب سپرده در صفحات ۶۰، ۱۱۹ و ۱۵۲ تکرار شده‌است.

به نظر می‌رسد عناوین و تعداد فصول کتاب براساس تعداد برنامه‌های رادیویی تنظیم شده‌است؛ در صورتی که بهتر بود یک موضوع واحد، مانند ربا، که در سه فصل آمده، و یا سپرده‌های قرض‌الحسنه جاری و پس‌انداز، که در دو فصل آمده‌اند، در یک فصل قرار می‌گرفتند و توضیحات لازم ارائه می‌شد.

در این کتاب از جداول، نمودارها و شکل‌ها استفاده نشده‌است،

فصلنامه نقد کتاب

نقد محتوا

سال دوم، شماره ۵
بهار ۱۳۹۵

۲۴

در سه فصل این کتاب بحث ربا ارائه شده‌است در فصل سوم مفهوم و اهمیت ربا، ربای قرضی و حکمت تحریم آن ارائه شده؛ اما در فصل بعد به جای ارائه ادامهٔ بحث نظری و ربای معاملی، مباحثی از سپرده‌ها و تسهیلات قرض‌الحسنه ارائه می‌گردد که بهتر بود هر کدام از این مباحث در فصول اختصاصی خود ارائه شود

در صورتی که استفاده از این ابزار، مثلاً شکل‌ها، برای نشان دادن روابط میان طرف‌های قرارداد در جعاله، مضاربه، قرض‌الحسنه و ... مفید و باعث جذاب‌تر شدن متن کتاب می‌گردد.

یکی از مطالبی که در فصل چهاردهم (فروش اقساطی) به آن پرداخته شده بحث دلایل محدودیت برخی تسهیلات است که بهتر بود این بحث در مقدمه تخصیص منابع ذکر می‌گردید.

اگرچه در این کتاب پیشنهادهایی به طور پراکنده مطرح شده، ولی بخش مجزایی به پیشنهادات اختصاص نیافته است.

در صفحه ۲۲۰ و بعد از بررسی و تبیین قرداد مرابحه در نظام بانکی، نکات فقهی عقد مرابحه ارائه می‌گردد، که بهتر بود این موضوع در ابتدای بحث قرارداد مرابحه ارائه می‌شد.

نقد محتوایی

عنوان کتاب، «فقه معاملات بانکی، پاسخ‌گویی به مهم‌ترین سؤالات فقهی نظام بانکی» است. از آنجا که نظام بانکی شامل بانک مرکزی و سیاست‌های آن نیز می‌شود، جای خالی این موضوع و مباحث فقهی مربوط به آن به صورت تفصیلی مشهود است.

باتوجه به عنوان کتاب «فقه معاملات بانکی»، شایسته بود، ضوابط عمومی معاملات (ممنوعیت اکل مال به باطل، ممنوعیت غرر و ...) به طور خلاصه و در فصول ابتدایی کتاب تبیین می‌شد.

در فصل دوم که به هدف تأسیس صنعت بانکداری و ضرورت وجود بانک‌ها پرداخته، خلاء ذکر تاریخچه ایجاد بانک‌های متعارف و بدون ربا، جایگاه و نقش بانک‌های متعارف و بدون ربا در نظام مالی، مهم‌ترین مدل‌های ارائه شده برای ایجاد بانک‌های منطبق با شریعت، اهداف و وظایف بانک‌ها براساس قانون عملیات بانکداری بدون ربا ایران، انتقادات وارده به عملکرد و اصل (فلسفه) بانک‌های متعارف و بدون ربا به چشم می‌خورد.

در فصل سوم و چهارم و پنجم که به بحث ربا پرداخته شده انواع ربا (ربای قرضی، جاهلی و معاملی) تبیین شده است، به نظر می‌رسد ذکر برخی از مهم‌ترین دلایل توجیه‌کننده دریافت بهره، که به صورت شبهه در ذهن مخاطبان کتاب وجود دارد و نقد آن‌ها، باعث غنای این فصول می‌گردد.

در فصل هفتم و هشتم که به بحث جریمه تأخیر تأدیه اختصاص یافته،

بحثی دربارهٔ روش‌های مختلف اعمال جریمه تأخیر تأدیه در بانک‌های بدون ربا در سراسر جهان وجود ندارد، و بهتر بود سه ویژگی شروط نقل شده در صفحه ۱۰۲، برای شرط جریمه تأخیر تأدیه مورد تحلیل قرار می‌گرفت.

موضوع سپرده‌های بانکی در نظام بانکداری بدون ربا در فصل نهم و دهم مطرح شده‌است و بهتر بود این موضوع ابتدا با توضیح انواع سپرده‌های نظام بانکداری متعارف آغاز می‌شد. همچنین اگرچه در بحث سود علی‌الحساب و وکالت به شخصیت‌های حقوقی توضیحات مناسبی ارائه شده و بانک به استخر سرمایه تشبیه شده‌است که براساس آن سپرده‌های سرمایه‌گذاری جدید به استخر سرمایه متصل، و به یک سرمایه مشاع تبدیل می‌شود، و به محض اتصال سهم مشاع از آن سود دارند و در همان روز اول برای سپرده‌گذاری سود حاصل می‌شود، ولی در مورد روش محاسبه سود قطعی این استخر سرمایه و تعیین سهم سود قطعی هر سپرده‌گذار مطلبی ارائه نشده‌است.

در فصل سیزدهم، تعریف ارائه شده از عقود مبادله‌ای جامع نیست، و استصناع و خرید دین را شامل نمی‌شود.

در مورد استفاده از تسهیلات فروش اقساطی در غیر مورد توافق، در فصل چهاردهم، اگرچه حالات مختلف این عمل ذکر شده‌است، اما توضیحات برخی از حالات کامل نیستند. مثلاً در موردی که تسهیلات دریافتی صرف بدهی شود، عنوان شده که این تخلف و خلاف شرع است و شخص از نظر شرعی مجاز به انجام چنین کاری نیست؛ اما در مورد صحت و بطلان این قرارداد سخنی به میان نیامده‌است.

آمار ارائه شده دربارهٔ نرخ‌های سود عقود مبادله‌ای و مشارکتی، قدیمی است و نیاز به به‌روزرسانی دارد.

یکی از مباحثی که در این کتاب به آن پرداخته نشده، بحث خلق پول توسط بانک‌های متعارف و بانک‌های بدون ربا، و بررسی فقهی این پدیده بسیار مهم در صنعت بانکداری است.

اگرچه در برخی از موضوعات مانند خرید دین نظرات و فتاوی متفاوت فقها ذکر شده، اما در مواردی مهم، آراء و نظرات مختلف و حتی متفاوت فقها مطرح نشده، و فقط نظر مختار تبیین گردیده‌است. برخی از این موارد عبارتند از: جعاله یک عقد جایز است.

با اضافه کردن یک شرط ضمن عقد لازم و خارج، حق فسخ از عامل سلب می‌شود.

موضوع

سپرده‌های بانکی
در نظام بانکداری
بدون ربا در فصل
نهم و دهم مطرح
شده‌است و بهتر
بود این موضوع
ابتدا با توضیح
انواع سپرده‌های
نظام بانکداری
متعارف آغاز
می‌شد

می‌توان درضمن یک عقد خارج لازم از مضاربه، شرط کرد که چنانچه فرآیند مضاربه منتهی به ضرر شد، تسهیلات گیرنده سهم ضرر مالک را بپذیرد و از سرمایه خودش جبران کند. مواردی که کالاها به وسیله شمارش، مبادله می‌شود، ربای معاملی محقق نمی‌شود.

در بحث مرابحه، مطرح شده که قرارداد مرابحه نظام بانکی پاسخگوی نیازهای کالایی و خدماتی است. در مورد کالاها با توجه به عین بودن مبیع مشکلی وجود ندارد؛ ولی در مورد خدمات، توضیحاتی فقهی باعث کامل‌تر شدن بحث می‌گردد.

در فصل نوزدهم و بیست و یکم و در بحث اجاره به شرط تملیک و سلف، اشاره شده است که می‌توان از این قراردادها جهت مدیریت مطالبات معوق بنگاه‌های اقتصادی به بانک‌ها استفاده کرد، اما درباره دستورالعمل مربوطه و روش‌های دیگر سخنی به میان نیامده است، و بهتر بود که این روش‌ها مورد بررسی قرار می‌گرفت.

در انتهای بحث خرید دین در فصل بیستم، بحث اعتبار در حساب جاری و استفاده از خرید دین جهت ارائه این خدمت بانکی مطرح شده است اما به جنبه قانونی، دیگر روش‌ها، ضعف و مزایای آن‌ها اشاره نشده است. در بحث عقود مبادله‌ای، از عقود و قرارداد استصناع سخنی به میان نیامده است.

در فصل بیست و دوم، با عنوان عقود مشارکتی، در بحث تقسیم سود و زیان در عقد مشارکت مدنی بهتر بود آراء مختلف فقها ذکر و سپس نظر مختار تبیین می‌گردید. همچنین به جایز بودن عقد مشارکت مدنی و راهکار نظام بانکی در این باره اشاره‌ای نشده است.

در بحث تفاوت مشارکت مدنی و مشارکت حقوقی نیز به بحث شخصیت حقوقی شرکت‌های سهامی و قوانین مربوط به هریک (قانون مدنی و حقوق تجارت) اشاره‌ای نشده است.

درباره مورد تعیین نرخ سود مورد انتظار در قرارداد مضاربه و محاسبه سود قطعی در این قرارداد مطلبی ارائه نشده است.